

ХҮНИЙ ЭРХИЙГ ХАМГААЛАХ ТОГТОЛЦООНД КРИМИНАЛИСТИКИЙН ГҮЙЦЭТГЭХ ҮҮРЭГ

Батхишигийн Лхагвасүрэн

ДХИС-ийн Шүүхийн шинжилгээний тэнхимийн
багш, докторант, цагдаагийн ахмад

1992 онд баталсан Монгол Улсын Үндсэн Хуулийн Хоёрдугаар бүлэгт хүний эрх, эрх чөлөөг тунхагласан байдаг ба хүний эрх, эрх чөлөө нь Үндсэн хуулийн эрх зүйн томоохон институт билээ.

Өнөөдөр Монгол Улсад хүний эрхийг бүрэн хамгаалж чадаж байна уу?

Хүний эрхийг хамгаалах олон арга байдаг. Гэвч бид нэг аргын талаар хаана, хаанаа ярихгүй байна. Энэ бол криминалистик юм. Криминалистик нь хүний халдашгүй эрхийг хамгаалахаас гадна бусад олон эрхийг хангах боломжтой.

Аливаа этгээдийг гэмт хэрэгт холбогдуулан мөрдөн шалгах, шүүн таслах, ял шийтгэл оногдуулах ажиллагаанд хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчихгүй байх нь тухайн улс орны хүний эрхийн төлөв байдлыг харуулах нэг чухал үзүүлэлт байдаг.

Хүний эрх, эрх чөлөөг хангахуйц хууль зүйн баталгааг бүрдүүлэх, хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчихтэй тэмцэх, хөндөгдсөн эрхийг сэргээн эдлүүлэх үүргийг иргэнийхээ өмнө хариуцах нь Монгол Улсын Үндсэн Хуульд заасан төрийн үүрэг юм.¹

Эмнести интернэшнл байгууллагаас гаргасан Эрүү шүүлтээс сэргийлэх 12 заалтад хөтөлбөрийн удиртгал хэсэгт “эрүү шүүлт нь бидний дунд оршсоор, дэлхий даяар түүнийг хэрэглэсээр байна. Үүнд Олон улсын хүний эрхийн Эмнести Интернэшнл байгууллагын арга туршлага, хууль эрх зүйн хамгаалалт ч дутаж байна”² гэжээ.

1990 оноос хойш хүний эрх, эрх чөлөөний батлагааг эрх зүйн хэм хэмжээгээр хангах, баталгаажуулах талаар олон талт ажлыг хийж байгаа хэдий ч ЭБША-ны явцад хүний эрх зөрчигдөж байгаа асуудал яригдсаар л байна. Тухайлбал: 2008 оны 06 дугаар сарын 25-ны өдөр болсон “Эрүү шүүлттэй тэмцэх нь” зөвлөлдөх уулзалтанд ХЭҮК-ийн гишүүн, доктор П.Оюунчимэг “Эрүү шүүлтийн бүхий л арга хэрэгсэл өнөөдрийг хүртэл амь бөхтэй дэлхий дахинаа оршсоор байна”³ гэж, доктор, профессор Ж.Бямбаа “мөрдөн байцаалтыг дан ганц байцаалт хэмээн үзэх, шүүхийн өмнөх шатанд бүхий л нотлох ажиллагааг дан ганц байцаалтаар хэрэгжүүлэхээр туйлшрах явдал нийтлэг шинжтэй байна. Янз бүрийн бохир аргуудыг мөрдөн байцаалтын уламжлагдсан жишиглэл мэтээр яс махандаа шингээсэн цагдаагийн ажилтан төдийгүй, прокурор, шүүгч манайд цөөнгүй байна”⁴ гэж, УЕП-ын МБА-ны дэд дарга Ц.Батболд “2002 оны 9 сараас хойш УЕП-ын МБА нь эрүүдэн шүүхтэй холбоотой нийт 38 хэрэгт мөрдөн байцаалтын ажиллагаа явуулсан байна”⁵ гэж, прокурор Е.Сагсай “ЭБША-ны явцад сэжигтэн, яллагдагчийг баривчлах, цагдан хорихыг урьтал болгодог, удаан хугацаагаар хорьж байцаадаг, цагдан хорих таслан сэргийлэх арга хэмжээг хэрэг хүлээлгэх арга хэрэгсэл болгох хандлага оршсоор байгаа”⁶ гэж, ЦА-ийн ЭБШЭЗК-ийн тэнхимийн эрхлэгч, цагдаагийн хошууч Б.Эрдэнэбилэг “.....нотлох баримт цуглуулахдаа байцаалтыг хэт шүтэх..... баривчлах эсхүл цагдан хорьж хэрэг хүлээлгэх арга өнөөг хүртэл амь бөхтэй оршиж байна,”⁷ гэж өгүүлсэн байна.

Мөн Хүний эрхийн үндэсний комиссоос гаргасан Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын талаархи 2009 оны илтгэлд “ер нь хэрэг гарсан эсэх, хэрэв гарсан бол уг хэрэгт энэ хүн холбоотой эсэх нь огт тодорхойгүй байхад сэжигтнээр тооцож, улмаар цагдан хорих гэж махран хөөцөлдөж, хорьж байгаа явдал нь сэтгэл санаа, улмаар бие махбодийн шаналал, дарамтын дор хэрэг хүлээлгэж мэдүүлэг авах сонирхол, оролдотой холбоотой”⁸,

¹ Монгол Улсын Үндсэн Хуулийн 19 дүгээр зүйлийн 19.1 дэх хэсэг.

² Эмнести интернэшнл байгууллагаас гаргасан Эрүү шүүлтээс сэргийлэх 12 заалтад хөтөлбөрөөс.

³ “Эрүү шүүлттэй тэмцэх нь” зөвлөлдөх уулзалтын эмхтгэл., УБ., 2008., 61 дэх тал.

⁴ Мөн тэнд., 74 дэх тал.

⁵ Мөн тэнд., 88 дахь тал.

⁶ Мөн тэнд., 94 дэх тал.

⁷ Мөн тэнд., 102 дахь тал.

⁸ МУХЭҮК., Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын талаархи

“Манайд хорих, цагдах явдал хэт хавтгайрсан, хэрэг хүлээлгэх гол хэрэгсэл болсон ба энэ нь Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай олон улсын пактын «Хэргийг нь шүүхээр таслан шийдвэрлэх хүнийг цагдан хорих явдал нийтлэг журам байх ёсгүй» гэсэн заалтыг шууд, илтээр зөрчиж байгаа харуулж байна”⁹ “Манай улсын өнөөгийн практикт тухайн этгээдийг гэмт хэрэг үйлдсэн гэх хангалттай баримт цуглуулахгүйгээр сэжигтнийг яаран баривчилж, цагдан хорьж, өөрийг нь байцааж хэргийг нь хүлээлгэдэг хуучирсан арга барил бүрэн арилаагүй байна”¹⁰ гэж дурьджээ.

Түүнчлэн 2010 оны 11 сарын 02-ны өдөр Швейцарын Женев хотод болсон НҮБ-ын Хүний эрхийн зөвлөлийн ээлжит 9 дүгээр хуралдаанд Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдлын талаархи үндэсний илтгэл, ХЭҮК болон Монголын ТББ-уудын форумын мэдээллүүдийг хэлэлцүүлэх үеэр¹¹ Их Британий төлөөлөгч “Монгол Улс Олон Улсын гэрээ, конвенцийн заалтыг дотоодын хууль тогтоомжиндоо ягштал тусгаснаар эүү шүүлттэй бүрэн төгс тэмцэж чадахгүй. Бодит ажил зохиож хэрэгжүүлэх шаардлагатай” гэж, АНУ-ын төлөөлөгч “Монгол Улс хүний эрхийг хамгаалах механизмыг хууль тогтоомжиндоо ойлгомжтой байдлаар тусгах шаардлагатай” гэж, Швейцарь улсын төлөөлөгч “Эрүү шүүлттэй тэмцэх хуулийн заалт ойлгомжтой, тодорхой баймаар байна” гэж, Шинэ Зеландын төлөөлөгч “Монгол Улсын цагдаа нар эрүү шүүлтийг хүч хэрэглэх замаар хэрэгжүүлж байгаад санаа зовж байна” гэж, Гана улсын төлөөлөгч “Монгол Улс эрүү шүүлтийг тодорхойлохдоо Олон улсын стандартыг баримтлаагүй байна” гэж тус тус хэлжээ.

2010 оны эхний хагас жилийн байдлаар ХЭҮК хүлээн авсан 94 гомдол, 8 хүсэлтийн 64 нь буюу 62.7 хувь нь эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаатай холбоотой гомдол байна. Эдгээрийг агуулгаар нь задлавал:

- Хилс хэрэгт шийтгэгдсэн тухай-31,
- ЭБША-г явуулж буй субъектын үйл ажиллагаатай холбоотой-22,
- Эрүүдэн шүүгдсэн талаар-2,
- Өмгөөлөх эрхээр хангуулах, эрх зүйн тусалцаа хүссэн-9 байна¹².

Дээр дурьдсан судлаачдын хэлсэн үг, зарим судлагааны үр дүнгээс үзвэл Монгол Улсад хүний эрхийг зөрчиж буй явдалтай дан ганц эрх зүйн хэм хэмжээг баримталж тэмцэх нь хангалтгүй, түүнчлэн “Мэдүүлэг бол нотлох баримтын хаан” гэсэн Вышинскийн онол хүчтэй хэвээр байсаар байна гэдгийг харуулж байна. Гэтэл дэлхийн орнуудын мөрдөх байгууллага энэ онолоос татгалзаад нилээд хугацаа өнгөрчээ. Учир нь мэдүүлэгт сэжигтэн, гэрч, хохирогчийн ашиг сонирхол, эсвэл сэтгэл зүйн дарамт, сэтгэхүй нөлөөлдөг буюу субъектив нөлөө их байдаг тул ярьсан зүйл нь бодит үнэнд бүрэн төгс нийцэж чаддаггүйг амьдрал өөрөө баталсан байна.

Хуульч бид криминалистик гэдгийг зөвхөн “криминалистикийн шинжилгээ” мэтээр дутуу төсөөлдөг нь криминалистикийн онолын болоод практик ач холбогдлыг бууруулж байна.

Криминалистикийн тухай олон тодорхойлолт байдаг ч товчилбол: «Гэмт явдалд холбоотой бүх үзэгдлийн зүй тогтлыг судлаж, түүнд үндэслэн гэмт хэргийг “мөрдөж нотлох” аргачлалыг боловсруулдаг шинжлэх ухаан» гэж болно.¹³ Шүүгч, прокурор, гүйцэтгэх тагнуулын ажилтан, мөрдөгч нарын зайлшгүй эзэмшсэн байх ёстой мэдлэгийн нэгэнд криминалистик зүй ёсоор орно. Өөрөөр хэлбэл, криминалистикийн боловсруулсан зөвлөмж, аргачлалыг ашиглахгүйгээр гэмт хэргийг мөрдөж нотлох гэсэн ойлголт байхгүй.

Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай олон улсын пактын 14 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Эрүүгийн гэмт хэргээр яллуулж буй хүн бүр гэм буруутай болох нь хуулийн дагуу нотлогдоогүй бол гэм буруугүйд тооцогдох эрхтэй”¹⁴ гэж, мөн Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн 16 дугаар зүйлийн 16.1 дэхь хэсэгт “Хэрэг бүртгэгч, мөрдөн байцаагч, прокурор шүүгч нь хэргийн байдлыг тал бүрээс нь бүрэн бодитойгоор нотлох хуульд заасан бүх арга хэмжээг авч сэжигтэн, яллагдагч, шүүгдэгчийг ялах ба цагаатгах, эрүүгийн хариуцлагыг хүндрүүлэх ба хөнгөрүүлэх байдлыг бүрэн тогтоох үүрэгтэй” гэж, тус хуулийн 58

илтгэл-2009., УБ., 125 дахь тал.

⁹ Мөн тэнд 130 дахь тал.

¹⁰ Мөн тэнд 137 дахь тал.

¹¹ United Nations Webcast: www.un.org/webcast.

¹² Хүний эрхийн үндэсний комисс., Мэдээлэл, 2010 оны 2 \26\., 4 дэх тал.

¹³ Б.Лхагвасүрэн., Криминалистикийн шинжилгээ судлал., УБ., 2010., 16 дахь тал.

¹⁴ НҮБ., Олон улсын гэрээ, хэлэлцээрүүдийн эмхтгэл., УБ., 1992., 14 дэх тал.

дугаар зүйлийн 58.1 дэх хэсэгт “Сэжигтэн оргон зугтахыг завдсан, эсхүл онц хүнд гэмт хэрэгт сэрдэгдэх **хангалттай баримт** байгаа бол түүнийг баривчилна”¹⁵ гэж тус тус заажээ. Дээр дурьдсан “тал бүрээс нь бүрэн бодитойгоор нотлох”, “хангалттай баримт” гэдэг ойлголт нь гэмт хэрэг үйлдсэн гэм буруутай этгээдийг гэмт үйлдлийн мөрөөр нь нотлох, баривчлах гэсэн санаа гэж ойлгож болно.

Эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаа явуулах албан тушаалтнаас хүний нилээд эрх, эрх чөлөөг хөндсөн олон шийдвэрийг гаргадаг. Эдгээр шийдвэр нь бодит нотлогоонд үндэслэсэн бол тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдал, хүний эрх, эрх чөлөөг гэмт халдлагаас хамгаалах зорилгоор гаргаж буй хүний эрхийг хуулийн дагуу хязгаарлаж байгаа зүй ёсны явдал. Харин шийдвэр нь бодит нотлогоонд үндэслээгүй бол хүний эрх, эрх чөлөөг хууль бусаар зөрчиж буй хэрэг болно. Иймд хууль зүйн практикт эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаа хууль ёсны байхын тулд мөрдөгч, прокурор, шүүгч нарын гаргаж байгаа шийдвэр криминалистикийн буй болгосон бодит нотлогоонд үндэслэсэн байхыг шаардаж байна. Өөрөөр хэлбэл криминалистикийн онолын үндэс нь байгаль, техник, нийгмийн бодит зүй тогтолд суурилсан байдаг тул криминалистик бодит нотлогоо гаргадаг.

Криминалистик хүний эрхтэй нягт холбоотой ба криминалистикийн аргаар хүний эрхийг хангах нь гэмт хэргийг шинжлэх ухааны үүднээс нотлож буй ажиллагаа юм.

Хүний эрх, эрх чөлөөг дээдлэсэн өнөөгийн ардчилсан нийгэмд гэмт бүх явдлыг зөвхөн байцаах, залхаах аргаар сэжигтэн, яллагдагчийг айдаст автуулан, хэрэг хүлээх аргагүй байдалд оруулж хэргийг шийдэх биш харин гэмтний хэргийн газарт үлдээсэн мөрөөр нь буюу шинжлэх ухааны үүднээс “мөрдөж нотлох” ёстой.

Монгол Улсад хүний эрхийг хангах механизмд криминалистикийн эзлэх байр суурь, гүйцэтгэх үүргийн чухлыг мэдрэхгүй байна. Криминалистик хүний эрхийг бодитойгоор хангахын тулд амьдралын шаардлагаар үүссэн шинжлэх ухаан юм. Иймд хүний эрхийг хангахад криминалистикийн гүйцэтгэх үүргийг суртчилан таниулах, цаашлаад шүүх, прокурор, өмгөөллийн байгууллагын үйл ажиллагаанд илүүтэйгээр нэвтрүүлэх шаардлага тулгарч байна. Сүүлийн үед Дотоод хэргийн их сургууль, МУИС-ийн Хууль зүйн сургуулиас бусад “эрх зүйч” бэлтгэдэг сургуулиудад криминалистикийн чиглэлийн хичээл, сургалт явуулахгүй байгаа нь залуу шүүгч, прокурор, мөрдөгч, өмгөөлөгч нар гэмт хэргийг нотлох, хүний эрхийг хангахад криминалистикийн гүйцэтгэх үүргийн чухлыг төдийлөн сайн ойлгохгүй байгаа байдал анзаарагддаг.

Криминалистикийн шинжилгээний ерөнхий зарчмын нэгд “хүний эрх, эрх чөлөөг хүндэтгэх, хангах” зарчим хамаарна. Хүний халдашгүй эрхийг бодитойгоор хангахын тулд өөрийн орны криминалистикийг дэлхийн орчин үеийн хөгжлийн түвшинд хүргэх зайлшгүй шаардлага тулгарч байна. Ингэхийн тулд хэргийн газрын үзлэгийн чанарыг ахиулан, гэмт үйлдлийн мөрийг заавал илрүүлж, бэхжүүлэх, гэмт үйлдлийн мөрөнд хийх шинжилгээний аргачлалыг боловсронгуй болгох явдал юм.

Тухайлбал наад зах нь хэргийн газрын үзлэг, криминалистикийн шинжилгээ хийхэд хэрэглэдэг хэмжих хэрэгслийг Стандарт, хэмжил зүйн газраар баталгаажуулах \жишээ нь: хэргийн газарт мөрийг хэмжихүйн гэрэл зургийн аргаар бэхжүүлэхэд ашигласан хэмжих хэрэгсэл, дараа нь уг гэрэл зурагт хийх шинжилгээнд ашиглаж буй хэмжих хэрэгслийн нэгж 10см-т 1-2мм-ээр зөрөх\, хэргийн газрын үзлэг болон ЭБШ бусад ажиллагаанд дижитал технологийг нэвтрүүлэх, хэргийн газраас заавал гэмт үйлдлийн мөр илрүүлэх, үзлэгийн тэмдэглэлд мөр бүрийг зөв тодорхойлон бичиж бэхжүүлэх, криминалистикийн нэршилийг зөв ашиглах \жишээ нь: хэргийн газрын үзлэгийн тэмдэглэлд бичихдээ: -“хэргийн газраас илрүүлсэн гарын мөр 2 ш” гээд мөр бэхжүүлэх ажиллагааны тогтсон аргачлалыг баримтлахгүй байна. Мөн “хэргийн газраас илрүүлсэн гарын дардас” гэж бичдэг. Хэргийн газраас гарын дардас илрэх магадлал маш бага юм\, байцаалтын тактикийг зөв хэрэгжүүлэх, \жишээ нь: цагдан хорино, дулаан хувцас бэлд гэхчилэн айлгах, мэдүүлэг авахдаа хуурч мэхлэх, дарамтлах, мөн Та болсон явдлын талаар ярина уу? гэж тэмдэглэлд бичсэн хэдий ч бодит байдал дээр“-үйлдсэн хэргээ хүлээ” гэж тулгаж асуудаг. Мөр үүссэн хугацааг зөв тогтоох, мөр үүсэх зүй тогтлыг шийдвэр гаргахдаа баримтлах зэрэг нь хүний эрхийг хангах арга болно.

¹⁵ Төрийн мэдээлэл., 2002., №5.

Өмгөөлөгч нар мөрдөн байцаагч, сэжигтэн, хохирогч нарын хооронд зуучлагч хийж байгаа нь нууц биш. Өмгөөлөгч криминалистикийн талаар нилээд мэдлэгтэй байдаг байсан бол хууль зүйн туслалцааг жинхэнэ утгаар нь үзүүлнэ. Хүний эрхийг дээдлэсэн орнуудад криминалистикийн өмгөөлөл өндөр хөгжсөн байдаг. Тухайлбал криминалистикийн шинжилгээний үйлчилгээ үзүүлдэг хууль зүйн товчоодыг хуулиар зөвшөөрсөн байна.

Гэмт хэрэг үйлдсэн гэм буруутай гэдгийг тогтоохын тулд гэмтний үлдээсэн мөрөөр нотлох нь ялыг шударгаар оногдуулах, эсвэл гэм буруугүй этгээдийг хилсээр шийтгэхээс урьдчилан сэргийлж чадна. Хэргийн газарт гэмт үйлдлийн мөр үүсэх нь зайлшгүй гэдгийг хүний эрхийг дээдэлдэг олон орны криминалистууд хүлээн зөвшөөрсөн байдаг тул хэргийн газраас гэмт үйлдлийн мөр илрүүлэх ажиллагаанд ихээхэн ач холбогдол өгдөг ба хэргийн газраас сэжигтэн этгээдийн гэмт үйлдлийн мөр илрээгүй бол Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал, Эрүүдэн шүүхийн эсрэг конвенц, Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай Олон улсын пактад заасан үзэл баримтлалын дагуу түүнд ял оногдуулахгүй байх зарчим үйлчилдэг байна.

Эцэст нь дүгнэж хэлбэл хүний олон эрхийг бүдүүлгээр зөрчдөг эрүү шүүлтийн үндсэн хэлбэр болох “байцааж нотлох” гэсэн ойлголтыг мөрдөгч нарын сэтгэхүйгээс арчиж, гэмт хэргийг зөвхөн “криминалистикийн аргаар мөрдөж нотлох” ёстой гэсэн үзэл баримтлалыг ЭБША-г хэрэгжүүлэгчдэд төлөвшүүлэх шаардлага өнөөгийн хууль зүйн практикт бий болжээ. Криминалистик нь гэмт хэргийг тал бүрээс нь бүрэн бодитойгоор нотлох хангалттай баримтыг бий болгодог тул ЭБША-нд хүний эрхийг хангахад нэн чухал үүргийг гүйцэтгэдэг шинжлэх ухаан юм.

Ингээд судлаачийн зүгээс дараахь саналыг дэвшүүлж байна.

1. Монгол Улсад эрх зүйч бэлтгэдэг бүх их, дээд сургуулиудад криминалистикийн хичээлийг зохих түвшинд заах.
2. Мөрдөн байцаагч криминалистикийг хангалттай сайн мэддэг бол Монгол Улсын Эрүүгийн хуулийн 251 дүгээр зүйлд заасан гэмт хэргийг үйлдэхгүй байх боломжтой.
3. Эрүүдэн шүүх явдалтай тэмцэхийн тулд эрх зүйн орчинг сайн бүрдүүлэхээс гадна мөрдөн байцаагч, прокурор, шүүгч, өмгөөлөгч, эрүүгийн төлөөлөгч нарыг криминалистикийн техник, тактикаар мэргэшүүлэх, энэ чиглэлээр дорвитой ажлыг зохион байгуулах..
4. Хүний эрхийн баталгааг хангахад криминалистикийн гүйцэтгэх үүргийн чухлыг нийтэд суртчилах.
5. Хэргийн газраас гэмт үйлдлийн мөр илрүүлэх ажиллагааг сайжруулах.
6. Криминалистикийн шинжилгээгээр шийдэх асуудлыг нэмэгдүүлэх.
7. “Өмгөөлөх криминалистик”-ийг Монголд бий болгох.